
Prasiddha Shalyachikitsakah Jivakakomarabhachchah

પ્રસિદ્ધશલ્યચિકિત્સકઃ જીવકકોમારભચ્ચઃ

Document Information

Text title : Prasiddha Shalyachikitsakah Jivakakomarabhachchah

File name : jIvakakomArabhachchaH.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Description/comments : jIvanam, chikitsAvidyA, bauddhasAhitye yogadAnancha

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : October 15, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 15, 2026

sanskritdocuments.org

પ્રસિદ્ધશલ્યચિકિત્સકઃ જીવકકોમારભચ્ચઃ

જીવનમ્, ચિકિત્સાવિદ્યા, બૌદ્ધસાહિત્યે યોગદાનઞ્ચ

૧. ઉપક્રમઃ

પ્રાચીનભારતીયચિકિત્સાવિદ્યાયાઃ ઇતિહાસે બૌદ્ધસાહિત્યે ચ જીવકકોમારભચ્ચસ્ય નામ વિશેષતયા સ્મરણીયમ્ । સઃ ગૌતમબુદ્ધસ્ય સમસામયિકઃ પ્રસિદ્ધશ્ચ ચિકિત્સકઃ આસીદિતિ બૌદ્ધપરમ્પરાયાં વર્ણિતમ્ । તસ્ય જીવનચરિતં કેવલં ચિકિત્સકસ્ય વ્યક્તિગતજીવનસ્ય વિવરણં ન, અપિતુ પ્રાચીનભારતસ્ય ચિકિત્સાશિક્ષાયાઃ, ઔષધપ્રયોગસ્ય, શલ્યચિકિત્સાયાઃ, રાજચિકિત્સાયાઃ તથા બૌદ્ધસંઘસ્ય સ્વાસ્થ્યસેવાયાશ્ચ અધ્યયનાય મહત્ત્વપૂર્ણમુપાદાનમસ્તિ ।

જીવકસમ્બન્ધિનઃ પ્રમુખાઃ સાહિત્યિકસ્રોતાંસિ પાલિભાષાયાં રચિતે વિનયપિટકે અન્તર્ભવન્તિ । વિશેષતઃ મહાવજ્જસ્ય ભેસજ્જકખન્ધકે જીવકસ્ય ચિકિત્સાસેવાયાઃ, ઔષધપ્રયોગસ્ય, બુદ્ધેન સહ તસ્ય સમ્બન્ધસ્ય ચ વિવરણાનિ પ્રાપ્યન્તે । તથાપિ તસ્ય જીવનવૃત્તાન્તે વર્ણિતાનિ સર્વાણિ વૃત્તાન્તાનિ સ્વતન્ત્રૈઃ ઐતિહાસિકપ્રમાણૈઃ સિદ્ધાનીતિ વક્તું ન શક્યતે । અતઃ સાહિત્યિકપરમ્પરાયાઃ વિવરણાનિ ઐતિહાસિકતથ્યાનિ ચ વિવેકપૂર્વકં પૃથક્કૃત્ય અध्येતવ્યાનિ ।

૨. જીવકસ્ય જન્મ તથા પ્રારમ્ભિકજીવનમ્

બૌદ્ધપરમ્પરાનુસારં જીવકસ્ય પ્રારમ્ભિકજીવનં કરુણાજનકપરિસ્થિત્યા સમ્બદ્ધમાસીત્ । તસ્ય જન્મ, પરિત્યક્તશિશુરૂપેણ પ્રાપ્તિઃ, અભયરાજકુમારસ્ય સંરક્ષણે પાલનં ચ પ્રાચીનબૌદ્ધકથાસુ વર્ણિતમ્ । અભયરાજકુમારઃ તં સ્વકીયસંરક્ષણે ગૃહીત્વા પોષિતવાનિતિ પરમ્પરાગતં વિવરણં પ્રાપ્યતે । અસ્માદેવ કારણાત્ તસ્ય નામ્નિ “કોમારભચ્ચ” ઇતિ પદસ્ય સમ્બન્ધઃ વ્યાખ્યાયતે ।

તસ્ય જન્મવૃત્તાન્તસ્ય વિવરણં વિભિન્નાસુ બૌદ્ધપરમ્પરાસુ કિઞ્ચિદ્ભિન્નતયા દૃશ્યતે । અતઃ એતાનિ વિવરણાનિ નિર્વિવાદેતિહાસરૂપેણ ન, અપિતુ પ્રાચીનસાહિત્યે સંરક્ષિતપરમ્પરાગતવૃત્તાન્તત્વેન ગ્રાહ્યાણિ ।

જીવકસ્ય જીવનં સૂચયતિ યત્ મનુષ્યસ્ય મહત્ત્વં કેવલં જન્મના, કુલપરમ્પરયા વા ન નિર્ધારિતં ભવતિ । વિદ્યાયા, પરિશ્રમેણ, સદાચારેણ, સેવાભાવેન ચ મનુષ્યઃ સમાજે વિશિષ્ટં સ્થાનં પ્રાપ્તું શક્નોતિ ।

૩. તક્ષશિલાયાં ચિકિત્સાશિક્ષા

જીવકસ્ય જીવનચરિતે તક્ષશિલાયાં ચિકિત્સાશિક્ષાગ્રહણસ્ય વૃત્તાન્તઃ પ્રસિદ્ધઃ । બૌદ્ધજીવનચરિતપરમ્પરાનુસારં સઃ યુવાવસ્થાયાં તક્ષશિલાં ગત્વા પ્રસિદ્ધસ્યાચાર્યસ્ય સમીપે ચિકિત્સાવિદ્યામધીતવાન્ । તત્ર સઃ રોગલક્ષણપરીક્ષણમ્, ઔષધનિર્ણયઃ, રોગિણઃ શારીરિકાવસ્થાયાઃ નિરીક્ષણમ્ તથા ચિકિત્સાપદ્ધતીનાં પ્રયોગશ્ચ અધીતવાનિતિ પરમ્પરાગતકથાસુ વર્ણિતમ્ ।

પ્રાચીનભારતે તક્ષશિલા વિદ્યાનામધ્યયનસ્ય પ્રસિદ્ધં કેન્દ્રમાસીત્ । વિવિધવિદ્યાધ્યયનાર્થં દૂરદૂરપ્રદેશેભ્યઃ છાત્રાઃ તત્ર આગચ્છન્તિ સ્મેતિ ઐતિહાસિકપરમ્પરાયાં પ્રસિદ્ધમ્ । જીવકસ્ય તક્ષશિલાગમનવૃત્તાન્તઃ ચિકિત્સાવિદ્યાયાઃ અર્જને ગુરોઃ માર્ગદર્શનસ્ય, નિયમિતાભ્યાસસ્ય, અનુભવસ્ય ચ મહત્ત્વં પ્રકાશયતિ ।

તથાપિ જીવકસ્ય અધ્યયનકાલઃ, પાઠ્યક્રમઃ તથા તસ્યાચાર્યસ્ય પરિચયઃ ઇત્યાદિવિષયેષુ સર્વાણિ વિવરણાનિ સમકાલીનસ્વતન્ત્રપ્રમાણૈઃ સિદ્ધાનિ ન સન્તિ । અતઃ તેષાં વિવેચનં સ્રોતસ્સમીક્ષયા કરણીયમ્ ।

૪. જીવકસ્ય ચિકિત્સાનૈપુણ્યમ્

બૌદ્ધસાહિત્યે જીવકઃ કુશલઃ, નિપુણઃ, વિવેકશીલશ્ચ ચિકિત્સકઃ ઇતિ ચિત્રિતઃ । રોગિણઃ લક્ષણાનાં નિરીક્ષણમ્, તદનુસારમ્ ઔષધસ્ય ચયનમ્, ચિકિત્સાયાઃ પ્રભાવસ્ય પરીક્ષણં ચ તસ્ય ચિકિત્સાકાર્યસ્ય પ્રમુખવિશેષતારૂપેણ વર્ણિતમ્ ।

વિનયપિટકસ્ય મહાવગ્ગે જીવકવત્સુ ઇતિ પ્રકરણે ધનિકસ્ય ભાર્યાયાઃ ચિકિત્સાસમ્બદ્ધઃ પ્રસંગઃ વર્ણિતઃ । પરમ્પરાગતવર્ણનાનુસારં જીવકઃ તસ્યાઃ લક્ષણાનિ પરીક્ષ્ય ઔષધયુક્તં સર્પિઃ નાસિકામાર્ગેણ પ્રયુક્તવાન્ । અયં વૃત્તાન્તઃ પ્રાચીનભારતીયચિકિત્સાપરમ્પરાયાં નાસામાર્ગેણ ઔષધપ્રયોગસ્ય સાહિત્યિકમુદાહરણં ભવતિ ।

અત્ર વિશેષતયા જ્ઞાતવ્યં યત્ પ્રાચીનગ્રન્થેષુ વર્ણિતાઃ ચિકિત્સાપદ્ધતયઃ આધુનિકચિકિત્સાયાઃ પ્રત્યક્ષનિર્દેશાઃ ન ભવન્તિ । તાસાં વૈજ્ઞાનિકપ્રામાણ્યં પૃથક્ પરીક્ષણેન એવ નિર્ણયં શક્યતે ।

જીવકસ્ય ચિકિત્સાવૃત્તાન્તાઃ સૂચયન્તિ યત્ પ્રાચીનભારતીયચિકિત્સાયાં રોગલક્ષણાનાં સૂક્ષ્મનિરીક્ષણમ્, ઔષધચયનમ્, રોગિણઃ સ્થિત્યનુસારં ચિકિત્સાયાઃ વ્યવસ્થા ચ મહત્ત્વપૂર્ણાનિ અંગ્ગાનિ આસન્ ।

૫. રાજચિકિત્સકરૂપેણ જીવકઃ

બૌદ્ધપરમ્પરાયાં જીવકઃ મગધરાજપરિવારસ્ય ચિકિત્સકરૂપેણ પ્રસિદ્ધઃ । સઃ બિમ્બિસારરાજસ્ય ચિકિત્સકઃ આસીદિતિ પરમ્પરાગતવૃત્તાન્તેષુ વર્ણિતમ્ । રાજપરિવારસ્ય ચિકિત્સકત્વં તસ્ય ચિકિત્સાનૈપુણ્યસ્ય સામાજિકપ્રતિષ્ઠાયાશ્ચ પરિચાયકમિતિ મન્તું શક્યતે ।

તસ્ય જીવનચરિતે અવન્તિરાજસ્ય ચણ્ડપ્રદ્યોતસ્ય ચિકિત્સાયાઃ પ્રસન્નગોડપિ પ્રાપ્યતે । અનેન વૃત્તાન્તેન જીવકસ્ય કીર્તિઃ મગધરાજ્યસ્ય સીમામતિક્રમ્ય અન્યપ્રદેશેષ્વપિ પ્રસૂતા આસીદિતિ બૌદ્ધપરમ્પરાયાં ચિત્રિતમ્ । તથાપિ અસ્ય પ્રસન્નગસ્ય સર્વાણિ વિવરણાનિ સ્વતન્ત્રૈઃ ઐતિહાસિકસાક્ષ્યૈઃ પ્રમાણિતાનિ ન સન્તિ ।

જીવકસ્ય રાજચિકિત્સકરૂપં પ્રાચીનભારતે ચિકિત્સકાનાં સામાજિકપ્રતિષ્ઠાં, રાજકીયસંરક્ષણં તથા ચિકિત્સાવિદ્યાયાઃ વ્યાવહારિકમહત્ત્વં ચ અવગન્તું સાહાય્યં કરોતિ ।

૬. ગૌતમબુદ્ધસ્ય ચિકિત્સકરૂપેણ જીવકઃ

જીવકસ્ય સર્વાધિકપ્રસિદ્ધઃ પરિચયઃ ગૌતમબુદ્ધસ્ય ચિકિત્સકરૂપેણ અસ્તિ । પાલિવિનયપિટકસ્ય મહાવગ્ગે જીવકસ્ય બુદ્ધેન સહ સમ્મન્યઃ તથા બૌદ્ધસંઘસ્ય પ્રતિ તસ્ય સેવાભાવઃ વર્ણિતઃ ।

બૌદ્ધપરમ્પરાનુસારં બુદ્ધસ્ય સ્વાસ્થ્યસમ્મહાસુ આવશ્યકતાસુ જીવકઃ ચિકિત્સાસહાય્યં પ્રદત્તવાન્ । ઔષધપ્રયોગઃ, રોગિણઃ અવસ્થાયાઃ નિરીક્ષણમ્ તથા આવશ્યકચિકિત્સાયાઃ વ્યવસ્થા તસ્ય સેવાયાઃ અંગુણિ આસન્ ઇતિ વૃત્તાન્તેષુ પ્રાપ્યતે ।

જીવકસ્ય બુદ્ધેન સહ સમ્મન્યઃ કેવલં ચિકિત્સકસ્ય રોગિણા સહ સમ્મન્યઃ નાસીત્ ઇતિ બૌદ્ધપરમ્પરા પ્રતિપાદયતિ । સઃ બુદ્ધસ્ય ઉપદેશાન્ શૃણોતિ સ્મ, બૌદ્ધધર્મે શ્રદ્ધાં ધારયતિ સ્મ, સંઘસ્ય કલ્યાણાય ચ વિવિધસેવાઃ અકરોત્ ઇતિ વર્ણનં પ્રાપ્યતે ।

અતઃ જીવકઃ બૌદ્ધસાહિત્યે કુશલચિકિત્સકત્વેન, ધર્મનિષ્ઠગૃહસ્થોપાસકત્વેન, સમાજસેવકત્વેન ચ સ્મરણીયઃ ।

૭. જીવકસ્ય આશ્રવનદાનમ્

જીવકસ્ય દાનશીલતાયાઃ પ્રમુખમુદાહરણં તસ્ય આશ્રવનદાનમ્ । બૌદ્ધપરમ્પરાનુસારં રાજગૃહસ્ય સમીપે સ્થિતમ્ આશ્રવનં સઃ બુદ્ધાય બૌદ્ધસંઘાય ચ સમર્પિતવાન્ । તદાશ્રવનં બુદ્ધસ્ય સંઘસ્ય ચ નિવાસાય, ધર્મચર્યાયે તથા વિશ્રામાય ઉપયોગિ અભવત્ ઇતિ પરમ્પરાગતવર્ણનં પ્રાપ્યતે ।

એતદ્દાનં કેવલં ભૂમેઃ અથવા ઉદાનસ્ય દાનં નાસીત્; અપિતુ ધાર્મિકસમુદાયસ્ય આવશ્યકતાનાં પૂર્તયે કૃતઃ સમાજોપયોગી પ્રયાસઃ આસીત્ । અનેન જીવકસ્ય દાનશીલતા, ધર્મશ્રદ્ધા, સામાજિકદાયિત્વબોધશ્ચ પ્રકાશન્તે ।

बौद्धपरम्परायां दानं, करुणा, सेवाभावाच्च मलत्त्वपूर्णाणि नैतिकमूल्यानि सन्ति । जिवकस्य आश्रयनदानवृत्तान्तः
अत्रेतेषां मूल्यनाम् आचरणमात्रकं स्वरूपं दर्शयति ।

८. बौद्धसङ्घस्य स्वास्थ्यसेवायां योगदानम्

जिवकस्य योगदानस्य अन्यः मलत्त्वपूर्णाः पक्षः बौद्धभिक्षूणां स्वास्थ्यसेवया सम्बद्धः अस्ति । विनयपिटकस्य
महावग्गे भेसज्जकमन्धके रोगिणां भिक्षूणां चिकित्सायै औषधप्रयोगाय य सम्बन्धिनः नियमाः वर्णिताः सन्ति
। अतस्मिन् प्रकरणे जिवकस्य नाम तथा तस्य चिकित्सासेवायाः प्रसङ्गाः प्राप्यन्ते ।

बौद्धसङ्घे रोगिणां भिक्षूणां परिचर्या, औषधानां व्यवस्था, रोगिणः उपेक्षां विना तस्य सेवाकरणं
य मलत्त्वपूर्णाणि विषयाणि आसन् । अत्रेतेषां प्रसङ्गानां अध्ययनात् ज्ञायते यत् बौद्धविनयसाहित्ये
स्वास्थ्यरक्षणस्य तथा रोगिणः प्रति करुणापूर्णव्यवहारस्य मलत्त्वं स्वीकृतम् आसीत् ।

अतत् प्राचीनभारते धार्मिकसमुदायस्य अन्तः स्वास्थ्यसेवायाः व्यवस्थायाः साहित्यिकसाक्ष्यरूपेण अध्येतुं
शक्यते । किन्तु अत्रेतां व्यवस्थां आधुनिकचिकित्सालयव्यवस्थया सह पूर्णतया समानां वक्तुं न युक्तम् ।

९. जिवकस्य व्यक्तित्वम् आदर्शाश्च

जिवकस्य परम्परागतचरिते त्रयः प्रमुखाः गुणाः विशेषतया दृश्यन्ते-विद्यानुरागः, सेवाभावः, दानशीलता य ।

प्रथमं, चिकित्साविद्यायाः प्राप्तये तस्य प्रयत्नः अध्ययनस्य, अभ्यासस्य, गुरोः मार्गदर्शनस्य य मलत्त्वं प्रकाशयति
। द्वितीयं, राजपरिवारस्य तथा अन्येषां रोगिणां चिकित्सायाः वृत्तान्तः तस्य सेवाभावं सूचयन्ति । तृतीयं,
बुद्धस्य बौद्धसङ्घस्य य प्रति तस्य दानं धर्मश्रद्धां सामाजिकदायित्वबोधं य प्रकाशयति ।

जिवकस्य चरितं चिकित्साविद्यां केवलं जिविकोपार्जनस्य साधनरूपेण न, अपितु मानवसेवायाः
मलत्त्वपूर्णमाध्यमरूपेण अवगन्तुं प्रेरयति । रोगिणः दुःखस्य निवारणम्, स्वास्थ्यस्य संरक्षणम्, करुणाया सह
सेवाप्रदानं य चिकित्सकस्य नैतिकदायित्वस्य अङ्गानि भवन्ति ।

तथापि जिवकस्य व्यक्तित्वस्य अध्ययनं कुर्वता अस्माभिः स्मर्तव्यं यत् तस्य चरितं मुख्यतः बौद्धसाहित्ये
संरक्षितम् अस्ति । अतः साहित्यिकवर्णनस्य धार्मिकदर्शस्य ऐतिहासिकतथ्यस्य य सम्यक् पृथक्करणम्
आवश्यकम् ।

१०. उपसंहारः

जिवककोमारभचः प्राचीनभारतीयचिकित्सापरम्परायाः तथा बौद्धधर्मेतिहासस्य स्मरणीयः व्यक्तिः अस्ति । बौद्धग्रन्थेषु तस्य चिकित्सानैपुण्यं, बुद्धस्य प्रति सेवाभावः, भिक्षुसङ्घस्य स्वास्थ्यसेवायां योगदानम्, आम्रवनदानं च विशेषतया वर्णितम् ।

तस्य जिवनवृत्तान्तः शिक्षते यत् विधायाः वास्तविकं प्रयोजनं केवलं व्यक्तिगतप्रतिष्ठाप्राप्तिः न, अपितु समाजस्य कल्याणं, दुःखितानां सेवां, मानवजिवनस्य संरक्षणं च भवति । जिवकस्य चरिते चिकित्साविद्या, कुरुणा, दानशीलता, सामाजिकदायित्वबोधश्च परस्परं सम्बद्धाः दृश्यन्ते ।

यद्यपि तस्य जिवनसम्बद्धानि सर्वाणि वृत्तान्तानि स्वतन्त्रैः ऐतिहासिकप्रमाणैः सिद्धानि न सन्ति, तथापि बौद्धसाहित्यस्य, प्राचीनचिकित्सापरम्परायाः, धार्मिकसमाजस्य च अध्ययनाय जिवकस्य नाम अत्यन्तम् उपादेयम् । अतः सः प्राचीनभारतीयचिकित्सायाः इतिहासे केवलं बुद्धस्य चिकित्सकत्वेन न, अपितु मानवसेवायाः आदर्शस्य साहित्यिकप्रतिनिधित्वेनापि महत्त्वं धारयति ।

सहायकग्रन्थसूची

1. विनयपिटकं, महावग्गः, अष्टमो विभागः, जिवकवत्थु - जिवकस्य जिवनं, चिकित्साकार्यं, बुद्धेन सह सम्बन्धश्च ।
 2. विनयपिटकं, महावग्गः, षष्ठो विभागः, भेसज्जकम्भन्धकः - औषधप्रयोगः, भिक्षूणां चिकित्साविधानानि, स्वास्थ्यसेवासम्बद्धविषयाश्च ।
 3. Great Chronicles, “Jivaka the Physician” - जिवकस्य पारम्परिकजिवनचरितं तथा चिकित्सासम्बद्धाः कथाः ।
 4. Journal of Research in Medical Sciences - प्राचीनभारतीयचिकित्सकानां चिकित्सापरम्परायाश्च ऐतिहासिकाध्ययनम् ।
- प्रो. प्रदीपकुमारनन्दः (सेवानिवृत्तः)
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com
Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan
SJSV,Puri

pdf was typeset on October 15, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

